

TEVHİDİ DÜŞÜNCE IŞIĞINDA İLİM DALLARININ YENİDEN İNŞASI ŞURASI

Derleyenler (Editörler):

Prf. Dr. Mustafa Alisharlı - Doç.Dr. Osman Şimşek

İLMİ VE METODOLOJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ (İLMAR)

Yayınlar Dizisi :4

ISBN:

Aralık 2018

Basım Yeri: Semih Ofset

TAŞKÖPRİZÂDE AHMED EFENDİ VE HİKMET YORUMU

TASKOPRIZADE AHMED EFENDI AND HIS INTERPRETATION OF WISDOM

Doç. Dr. Şaban KARASAKAL¹

ÖZET

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmek için, insanlığın ortak değeri, mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemiz gerekmektedir. Selçukludan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran milletimizin, bu devlet geleneğinin arkasında, büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

Kültür ve medeniyet değerlerinin büyük oranda yaşatıldığı XV. Yüzyılda, Osmanlı ilmiye sınıfına mensup ailelerden birisi de Taşköprizâdelerdir. Aile fertlerinin çoğunluğu müderrislik yapmalarının yanında, eser telifiyle de uğraşmışlardır. Bu ailenin meşhur fertlerinden birisi de Taşköprizâde Ahmed Efendi (ö.968/1561)'dir. Taşköprizâde Ahmed Efendi klasik Osmanlı düşünce hayatının dehlizleri hakkında bilgi alabileceğimiz ve kendisinden önceki ilmî geleneğe bağlı olmakla birlikte, hemen hemen her ilim dalında eser vererek, kendi döneminde ve sonraki dönemlerde Osmanlı düşünce dünyasına damgasını vuran bir ilim adamıdır.

Türk ilim camiasında başvuru niteliğindeki çalışmalar, Taşköprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-'Osmâniyye* ile ilimleri tasnif ettiği *Miftâhu's Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtı'l-'Ulûm* adlı eserleriyle başlamıştır. Billhassa ikinci çalışma *Keşfü'z-Zünûn* gibi bir şaheserin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Taşköprizâde Ahmed Efendi, kelâm, fıkıh, tefsir, ahlâk, mantık, biyografi, Arap dili ve edebiyatı, ilimler tarihi, tıp gibi değişik alanlarda yazdığı çeşitli eserle-

1 * Doç. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, BOLU, skarasakal@hotmail.com

rinin yanında, otuza yakın risâle telif etmiş; XIII. yüzyıldan sonra yaygınlaşan şerh ve hâşiye geleneğini sürdürmüştür.

VII/XIII. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki ilim geleneği önemli ölçüde belli başlı eserler etrafında kaleme alınan şerh ve haşiyelerle devam etmiştir. Bu dönemde klasikleşmiş risale ve kitaplardan birisi de, Adudüddin İcî'nin *Ahlâku'l-Adudiyye* isimli risalesi ve bu risalenin önemli şerhlerinden birisi Taşkoprîzâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l Ahlâki'l-Adudiyye*'sidir. Bu eser İslâm ahlâk düşüncesinin zirve metinlerinden birisidir ve kendisinden yaklaşık yirmi yıl sonra yazılan Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si üzerinde de etkili olmuştur. Taşkoprîzâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'si Tûsî'den Kınalızâde'ye giden süreçte bir köşe taşı mesabesindedir. Geleceğin dünyasında söz sahibi olabilmek için, sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin farkına varmalıyız. Çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden eserlerin korunması, tercüme ve tıpkıbasım yoluyla yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.

Biz bu çalışmamızda ilk olarak Taşkoprîzâde'nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında bilgiler verip, daha sonra da Bakara sûresi 269. âyette geçen *hikmet* kavramına dair Taşkoprîzâde'nin yorumlarını inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Taşkoprîzâde, ahlak, şerh, hâşiye, tefsir, hikmet

ABSTRACT

The power of people, societies and states is measured by the values entity of values of culture and civilization which produced by them. We need to improve the values of culture and civilizations that are common values and common heritage and common achievement of mankind, to be able to build a brighter future as human beings. A great imagination of civilization and culture lies behind the great state tradition of this nation that has established great states from the Seljuks to the Ottomans and the Republic.

Taskoprizade family was one of the Ottoman scholarly class-families in XV. century, when the values of culture and civilization kept alive largely. The individuals of the family were involved in writing books as well as they performed the duty of teaching in high schools. Taskoprizade Ahmed Efendi (d. 968/1561) was also a well-known member of this family.

Taskoprizade Ahmed Efendi is a scholar which stamped on Ottoman thought world in his time and later periods, writing books in almost every discipline, as well as he is a source of knowledge about the corridors of Ottoman thought life, and deeply loyal to the former scholarly tradition.

The reference encyclopedies in Turkish scholarly world began with Taskoprizade's al-Shaqaiq al-Numaniyyah fi Ulema al-Dawla al-Othmaniyya, and his work which classified sciences there, named Miftah al-Saade fi Mevzuat al-Ulum. Especially, this latter played a leading role for appearance of Keshf al-Zunun a masterpiece in this field. He wrote on kelam, fikh, tefsir, ethics, logic, biography, Arabic language and literature, history of sciences, medicine, etc., in addition to that, he wrote some thirty treatises, so, he maintained the tradition of commentary and footnote which became widespread after XIII. century.

Since VII/XIII. Century, the science tradition in Muslim World continued on commentaries and footnotes written around the remarkable works. Here is one of the classicized treatises and books of Adudiddin al-Îcî's treatise *al-Ahlâku'l-Adudiyye* and one of the important commentaries of this treatise is Şerhu'l-Ahlâk al-Adudiyye of Taşköprüzâde Ahmed Efendi. This work has also been influential on Ahlâk-i Alâî of Kınalızâde, which is one of the summit texts of Islamic moral thought, written about twenty years after it. Taşköprüzâde Ahmed Efendi's Sherah'l-Ahlâki'l-Adudiyye is like a cornerstone in the process from Tûsî to Kınalızâde. We must recognize these treasures and rich wealth that we possess in order to be authorized in the world of the future. Works that contain rich and unique texts of our civilization in various fields and disciplines need to be preserved and rebuilt by translation and facsimilation.

During this study, we will give some informations about the life, works and scholarly personality of Taskoprizade, then examine Taskoprizade's comments on the concept of wisdom taken place in Holy Quran (Baqara 2/269).

Key Words: Taskoprizade, ethics, commentary, footnote, interpretation, wisdom.

GİRİŞ

VII/XIII. yüzyıldan sonra İslâm dünyasındaki ilim geleneği önemli ölçüde belli başlı eserler etrafında kaleme alınan şerh ve haşiyelerle devam etmiştir. Klasikleşmiş risale ve kitaplardan birisi, Adudüddin Îcî'nin risalesi *Ahlâku'l-Adudiyye* ve bu risalenin önemli şerhlerinden birisi Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'sidir. Bu eser İslâm ahlâk düşüncesinin zirve metinlerinden birisi olan ve kendisinden yaklaşık yirmi yıl sonra yazılan Kınalızâde (ö.979/1572)'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si üzerinde de etkili olmuştur. Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'si Tûsî'den Kınalızâde'ye giden süreçte bir köşe taşı mesabesinde (Türker, 2014: 9; Arıcı, 2014: 18).

Taşköprizâde Ahmed Efendi klasik Osmanlı düşünce hayatının dehlizleri hakkında bilgi alabileceğimiz ve kendisinden önceki ilmi geleneğe bağlı olmakla birlikte hemen hemen her ilim dalında eser vererek o dönem ve sonraki dönemlerde Osmanlı düşünce dünyasına damgasını vuran bir ilim adamıdır (Süruri, 2011: v, 3). İslâm'ın klasik çağında oluşan ilim, hikmet ve felsefe anlayışını devralan Osmanlı düşünürleri kendi entelektüel gelenekleri içinde benzeri anlayışları sürdürmüşlerdir. Osmanlı ilim anlayışını bir ölçüde yansıtan Taşköprizâde Ahmed Efendi, hikmet terimini felsefî ilimlerin sıfatı olacak şekilde “ulûmü'l-hikemiyye” terkinde kullanmaktadır. Taşköprizâde Ahmed Efendi, hikmeti felsefe ile özdeşleştirmekte, meselâ hikmetin üstatları arasında Eflâtun, Aristo ve Fârâbî gibi filozofları zikrettiği gibi, hikmetin İslâm dünyasındaki ileri gelenleri arasında İbn-i Sînâ, Fahreddin Râzî ve Nasîrüddîn-i Tûsî'yi de saymaktadır. (Kutluer, 1998: XVII/503)

Çalışmamızda sırasıyla hikmet kavramının anlam alanını inceleyeceğiz. Sonra Osmanlı düşünce hayatını anlamada önemli kilometre taşlarından birisi olan Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin hayatı, eserleri ve ilmi kişiliği hakkında kısa bilgiler vereceğiz. Daha sonra Kur'an'da ve tefsirlerde hikmet kavramının nasıl geçtiğini inceleyeceğiz. Son olarak da Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* isimli eserinde, Bakara sûresi 269. âyetinde geçen *hikmet* kavramına yaklaşımını değerlendirmeye çalışacağız.

KAVRAMSAL ALAN

İlhan Kutluer hocaya göre, bugün Türkiye'de *felsefe* terimi müstakil bir akademik alanı ve araştırma disiplini ifade ederken, *hikmet* kavramı yalnızca düşünce tarihine yönelik çalışmalarda kullanılmaktadır. Ayrıca İslâm düşünce tarihi boyunca *hikmet*, *ilim* ve *felsefe* terimleri arasında kurulan irtibatın günümüz entelektüel muhiti için bir anlam ifade etmesi, İslâm ilim ve fikir mirasının yeniden keşfine yönelik araştırmaların ilham verici sonuçlara ulaşmasıyla mümkün olacaktır demektedir. (Kutluer, 1998: XVII/510)

Sözlüklerde “engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak” anlamında ihkâm masdarıyla, “yargıda bulunmak” anlamında da hüküm masdarıyla alakalandırılan hikmet kelimesi, farklı bir bakış açısından da, insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan sözdür. Buna göre ahlâkî muhtevalı özlü sözlere, hikmetin yanı sıra, hüküm de denmektedir (İbn-i Manzûr, 1988: II/953). Batı kaynakları, Arapça hikmetin Kitâb-ı Mukaddes’in birçok yerinde “zihnî kabiliyet, ustalık” anlamında kullanılan İbrânîce hokhmah kelimesiyle aynı semitik köke dayandığını belirtmektedir (Kutluer, 1998: XVII/503).

İbn-i Manzûr, hikmetin özellikle Allah’a nisbeti halinde “en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek” mânasına geldiğini belirtir. Hikmet ve hüküm kelimeleri “bilmek” (ilim) ve “anlamak” (fıkıh) mânalarında eş anlamlıdır. Allah’a “hakîm” denilmesi öncelikle hükümün O’na ait oluşundandır. İnsana nisbet edilmesi halinde hikmetin “dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma” anlamına geldiğini belirten İbn-i Manzûr eski Araplar’ın “muhakkem” kelimesini “hikmetli, tecrübeli, olgun kimse” mânasında kullandığını söyleyerek, beşerî hikmetin tecrübi birikimle ilgisine dikkat çekmektedir. (İbn-i Manzûr, 1988: II/953).

Râgıb İsfahânî de hikmet terimini, “ilim ve akılla gerçeği bulma” şeklinde tanımlamaktadır. Hikmet Allah için kullanıldığında “eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak”, insan için kullanıldığında “mevcûdatı bilip hayırlar işlemek” anlamına gelmektedir. Hüküm hikmetten daha geneldir. Zira her hikmet hükümdür, fakat her hüküm hikmet değildir. Hikmete “Kur’ân tefsiri, Kur’ân ilmi” ve “nübüvvet” karşılıkları da verilmiştir (İsfahânî, tsz.: 127).

Câhiliye döneminde şair ve kâhinler gibi hakîmler de toplum hayatını yönlendirebiliyorlardı. Hakîmin tecrübesi, olgunluğu ve belâgattaki ustalığı sayesinde sarfettiği hikmetli sözler kabilenin duygu ve düşüncelerinde derin izler bırakmakta ve bu hikmetler yaygınlaşıp anonimleştiğinde mesel adını almaktadır (Kutluer, 1998: XVII/505).

Hikmet kavram olarak değişik dönemlerde farklı disiplinlerce farklı ele alınmıştır. Tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte hikmet terimi daha çok “felsefe, felsefî ilim, aklî ilimler” karşılığında kullanımı yaygınlık kazanmış, felsefî geleneğin etkisiyle ahlâkta şecaat, iffet, adalet gibi temel faziletlerin ilkinde hikmet denilmiştir (Kutluer, 1998: XVII/506). İlmî disiplinlerden kelâm ilminde hikmet, daha ziyade Allah’ın ilminde ve fiillerinde olmak üzere iki yönüyle ele alınmış ve birincisine “nazarî hikmet”, ikincisine “amelî hikmet” adı verilmiştir (Özervarlı, 1998: XVII/511). Fıkıhta da şer’î hükümlerin vazedilişinde şârinin gözettiği amaçları ifade etmek üzere kullanılmıştır (Koca, 1998: XVII/514). Tasavvufî ise hikmet genellikle, “ilâhî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların var oluş amaçlarının kavranması, sebeplerle bunların sonuçları arasındaki ilişkilerde ilâhî iradenin rolünün keşfedilmesi”

anlamında, ilham yoluyla verilmiş bâtın bilgisi yahut mârifetle özdeşleştirilmiştir (Kara, 1998: XVII/518).

Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* isimli eserinde ilimleri, *bedeni* ve *ruhânî ilimler* şeklinde ikiye ayırmakta, sonra da ruhânî ilimlerden kabul ettiği ahlak ilminde, şecaat, iffet, adalet ve hikmet gibi erdemleri de temel faziletlerden kabul etmektedir. Duyguların kullanımı ve huyların değiştirilmesi konusuna eserinde yer veren Taşköprizâde, dinin duyguları değiştirmeyi değil, sadece onları yerinde sarf etmeyi emrettiğini söylemektedir. Huylar çok olmakla beraber üç güce râcidir. Bunlar temel huylar olan *hikmet*, *şecaat* ve *iffettir*. Bunlara orta melekeler de denmektedir. Hz. Peygamber'in tamamlamak için gönderildiği temel ahlâkî değerler işte bu orta melekelerdir. Bu üç erdemin her iki tarafında yani *ifrat* ve *tefrit* taraflarında olanlar rezilet olurlar, bunların sonuçları ancak itidal sınırında olmaları halinde övülür. İtidal sınırında olmak ise ancak akıl dine boyun eğdiğinde gerçekleşir. Ayrıca din, reziletlerin kökünü bütünüyle kurutmayı değil, reziletleri itidal noktasına çekmeyi emretmiştir. (Taşköprizâde, 2014: 38, 48, 62).

Kavramsal alan hakkında bilgi verdikten sonra, Taşköprizâde hayatı ve eserleri hakkında muhtasar bilgi verelim.

TAŞKÖPRİZÂDE'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Taşköprizâde, 2 Aralık 1495 tarihinde Bursa'da doğmuştur. Babası Taşköprizâde nisbesiyle anılan Muslihuddin Mustafa Efendi'dir. Muslihuddin Efendi, II. Bayezid tarafından Şehzâde Selim'e hoca olarak tayin edilmiş, kısa süreli Halep Kadılığının yanında, ömrünü müderrislikle geçirmiş bir âlimdir (İpşirli, 2011: XL/154; Arıcı, 2014: 11). Taşköprizâde ilk çocukluk yıllarını Bursa'da geçirmiştir. Çocukluk yıllarındaki eğitimlerini sırasıyla Bursa, Ankara, İstanbul, Amasya gibi şehirlerde babası, amcası, dayısı ve diğer hocalarından tamamlamıştır (Taşköprizâde, 1985:552-560; Arıcı, 2014: 11-12). Yirmi yılı aşkın bir süre devam ettiği müderrisliğe, Dimetoka Medresesinde başlamıştır. Daha sonra değişik tarihlerde İstanbul'da, İbn-i Hacı Hasan, Kalenderhane, Vezir Mustafa Paşa, Sahn-ı Seman; Üsküp'te İshakiye; Edirne'de de, Çift Medreseler ve Sultan Beyazıd Medreselerinde müderrislik yapmıştır. Müderrislik sonrası 952/1544 yılında Bursa kadılığına getirilmiş, sonrasında tekrar İstanbul Sahn-ı Seman müderrisliği ve 958/1551'de İstanbul kadılığı yapmıştır (Süruri, 2011: 12-15; Arıcı, 2014: 12). 968/1561 yılında İstanbul'da vefat etmiş; cenazesi Fâtih'te Âşık Paşa Camii'nin hazîresinde bulunan Seyyid Velâyet Türbesi yakınında defnedilmiştir (Yavuz, 2011: XL/151; Süruri, 2011: 12).

Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin oğlu Kemâleddin Efendi (ö.1030/1621) babasından sonra ailenin en bilinen kişisidir. Babası gibi müderrislik ve kadılık vazifelerinde bulunan Kemâleddin Efendi, babasından farklı olarak Anadolu ve Rumeli Kazas-

kerliği vazifelerini de deruhte etmiştir. Eserlerinden en meşhurları, babasının *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde*'sinin Türkçe çevirisi olan *Mevzû'âtü'l-ulûm*'dur (İpşirli, 2011: 152-154).

Eserleri: Çok yönlü bir Osmanlı âlimi olan Taşköprizade Ahmed Efendi tefsir, hadis, fıkıh, kelâm gibi İslâmi ilimler; mantık, lügat gibi alet ilimleri; ilimler tarihi ve tabakât alanlarında olmak üzere çok sayıda eser telif etmiş, şerh, hâşiye ve ta'likat gibi türlerden oluşan seksene yakın eser kaleme almıştır. Taşköprizade Ahmed Efendi eserlerini Arapça yazmış ve büyük ölçüde şerh ve hâşiye geleneğini sürdürmüştür. Eserlerinin çoğu yazma halinde kütüphanelerde bulunmakta olup matbu olan eserleri azdır. Taşköprizade dil ve tarih ilimlerinin yanında aklî ve naklî ilimlere dair birçok eser te'lif etmiştir. Bunların arasında özellikle ikisi oldukça meşhurdur. Başlangıç döneminden, Kânûnî Sultan Süleyman dönemine kadar olan âlimler ve meşâyihine dair biyografik bir kaynak eser olan, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye* (Özcan, 2010: XXXVIII/485-486) ve ilimler tarihi ve tasnifiyle alakalı biyo-bibliyografik ve ansiklopedik bir kaynak olan *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde* (Kutluer, 2005: XXX/18-19), diğerlerine göre daha çok bilinen eserlerdir. Türk ilim camiasında başvuru niteliğindeki çalışmaları, Taşköprizade'nin, bu eserleriyle başlatmak mümkündür. Bilhassa ikinci çalışma *Keşfü'z-zünûn* gibi bir şaheserin ortaya çıkmasına öncülük etmiştir (Abay, 2012: 390). Bu eserlerin yanında Kur'ân ilimleri, tefsir, hadis ve fıkıh alanında ağırlıklı olmak üzere şerh ve hâşiye türü eserler kaleme alan müellifin mantık, dil ilimleri, kelâm, felsefe alanlarında yazdığı eserlerin çoğu yazma halindedir (Süruri, 2011: 16-18; Arıcı, 2014: 13).

Biz çalışmanın sınırlarını düşünerek, sadece **Kur'ân** ve **tefsir ilimleri** ile ilgili eserlerinin listesini verip diğer eserlerin isimleri hakkındaki bilgiyi ilgili çalışmalara havale edeceğiz (Görgün, 2000: XXI/413-414; İçöz, 2007:8-12; Süruri, 2011: 12-23).

1. *Ta'likât alâ hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf alâ tefsîri'l-Keşşâf*. Atıf Efendi Ktp. 356, 319 vr.
2. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*. Millî Kütüphane A 5561/2, 6-55 vr.
3. *Risâle fî beyâni ma'na'l-kitâb ve'l-Kur'ân*. Nuruosmaniye Ktp. 4902/9, 62-63 vr. Tez: Ahmet Sürün, "Taşköprizade Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2002, 53+56 s.
4. *Sûretü'l-halâs fî tefsîri sûreti'l-İhlâs*. Beyazıt Ktp. Veliyüddin Efendi 3260, 46-53 vr. Tez: Ahmet Sürün, "Taşköprizade Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2002, 53+56 s.

5. *Risâle fî tefsîri âyeti'l-vuzû'*. Nuruosmaniye Ktp. 4902/1, 1-8 vr. Tez: Ahmet Sürün, "Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2002, 53+56 s.
6. *Risâle fî kavlihî te'âlâ "Huvellezî haleka lekum mâ fî'l-arzi cemî'an"* [Bakara, 2/29]. Süleymaniye Ktp. Şehit Ali Paşa: 2767/12, 68-74 vr. Tez: Ahmet Sürün, "Taşköprüzâde Ahmed Efendi'nin Tefsir Risaleleri", Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2002, 53+56s.

Çalışmamızın bu aşamasında isimlerini kısaca zikrettiğimiz Taşköprüzâde'nin eserleri içerisinde, önemli bir yere sahip olan *Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi* hakkında ayrıca bilgi vermemiz gerekmektedir.

Taşköprüzâde tarafından siyaset ilmi konusunda şerh edilen en önemli eser olarak zikredilen *Ahlâk-ı Adudiyye*'nin müellifi, kelâm, usul ve dil âlimi olan Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr İcî (ö. 756/1355)'dir. İcî, yazdığı eserlerle dilbilim, kelam ve fıkıh usulü alanlarında yazım geleneği oluşturmalarının yanı sıra ahlâk ve siyaseti teorik ve pratik yönleriyle ele aldığı *Ahlâku'l-Adudiyye* isimli risalesiyle de ahlâk ve siyaset alanında bir yazım geleneğinin oluşmasına vesile olmuş bir âlimdir (Türker, 2014: 9). İslâm düşüncesi ve özellikle Osmanlı ilim anlayışı üzerinde kalıcı bir tesir bırakan İcî'nin eserleri, asırlarca ders kitabı olarak okutulduğu gibi kendisi de Cürçânî ve Tefâtânî ile birlikte Osmanlı ulemâsının ideal âlim modelini oluşturmuştur (Görgün, 2000: XXI/412).

Ahlâku'l-Adudiyye isimli risale, ahlâk ve siyaset alanında bir yazım geleneğinin oluşmasına vesile olan, sonraki yüzyıllarda üzerine pek çok şerh kaleme alınan önemli bir risaledir. İbn-i Miskeveyh (ö.421/1355) ve Nasîruddin et-Tûsî (ö.672/1274) ile öne çıkan çizgiyi devam ettiren ve pratik felsefenin genel ilkelerini veren önemli bir çalışmadır (Türker, 2014: 9; Arıcı, 2014: 15). Adudiddin İcî'nin *Ahlâku'l-Adudiyye* isimli önemli risalesi üzerine başta öğrencileri ve birçok âlim şerh yazmıştır (Arıcı, 2014: 15-16). Asıl adı *Risâletü'l-ahlâk* olan ve müellifinin Adudüddin şeklindeki ünvanı sebebiyle *Ahlâk-ı Adudiyye* diye meşhur olan eser, dört bölümden meydana gelmiştir. (Bkz. Erdem, 1989: II/14; Karasakal, 2017: 2372-2373).

Taşköprüzâde'nin hayatı ve eserleri hakkında verilen bu kısa bilgilerden sonra hikmet kavramının Kur'ân'da ve tefsirlerde geçtiği yerlerdeki anlam alanı hakkında bilgiler verelim.

KUR'ÂN'DA VE TEFSİRLERDE HİKMET KAVRAMI

Kur'ân-ı Kerîm'de hikmet, on yerde "kitap" kelimesiyle beraber olmak üzere yirmi defa geçmektedir.² Ayrıca üç defa "mülk", birer defa da "mev'iza", "hayr", "âyet"

2 Kavramın geçtiği âyetler için bkz. Bakara, 2/129, 151, 231, 251, 269(2 kere); Âl-i İmrân, 3/81, 164; Nisâ, 4/54, 113; Mâide, 5/110; Nahl, 16/125; İsrâ, 17/39; Lokmân, 31/12; Ahzâb, 33/34; Sâd, 38/20; Zuhuruf, 43/63; Kamer, 54/5; Cum'a, 62/2.

kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır; “hikmetün bâliga” terkihi ise bizzat Kur’ân-ı Kerîm’i ifade etmektedir (Abdûlbâki, 1982: 213-214).

Kur’ân’da bu kelimelerin hikmetle birlikte kullanılması, hikmetin hangi anlama delâlet ettiği hususunda çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kur’ân terminolojisine dair günümüze ulaşmış en eski metinlerden biri olan Mukâtil b. Süleyman’ın (ö. 150/767) *Vücûh ve’n-nezâ’ir* adlı eserinde hikmetin beş yönü olduğu belirtilmektedir.

1. Kur’ân’da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler³,
2. Anlayış (fehm) ve ilim anlamında hüküm⁴,
3. Nübüvvet⁵,
4. Kur’ân’ın tefsiri⁶,
5. Bizzat Kur’ân⁷, (Mukâtil, 2006: 73-74)

Müfessirler Kur’ân’da yer alan hikmet terimini çeşitli şekillerde yorumlamışlardır. İbn-i Cerîr et-Taberî, “*Onlara kitap ve hikmeti öğretir*” âyetiyle (Bakara, 2/129), “*Hikmeti dilediğine verir; kime hikmet verilmişse ona çok hayır verilmiş demektir; ancak akıl sahipleri düşünürler*” meâlindeki âyeti (Bakara, 2/269) yorumlarken bu terimi etraflıca ele almıştır. Ona göre verildiği belirtilen hikmet “*söz ve fiilde isabet*”tir. Ayrıca Taberî, te’vil ehlinin ikinci âyetteki hikmeti “Kur’ân ve onun anlaşılması, sünnet, dini bilmek, din hakkında derin anlayışa sahip olmak ve dine uymak” gibi çeşitli şekillerde açıkladıklarını kaydetmektedir. Bakara sûresinin 29. âyetini yorumlarken Taberî, hikmet için şöyle demektedir: “Hikmet, bilgisi ancak Resulün beyanıyla idrak edilebilecek olan ilâhî hükümleri bilmek, bu hükümleri ve bunların delâlet ettiği diğer hükümleri kavramaktır. Dolayısıyla hikmet, hak ve bâtılın arasını ayırıcı özelliğiyle hükümden alınmıştır” (Taberî, 2001: I/575-576; V/12). Müfessire göre hikmet, nebevî görevin bir yönüdür. Peygamberin kendisine indirilen kitabı öğretme sürecinde ilâhî hükümleri nasıl açıklayacağını bilmesine ve onları bildirmesine, ayrıca bu şekilde elde edilen bilgiye hikmet denir. Taberî, Hz. Dâvûd’a verildiği

3 Meselâ bkz. “Allah’ın âyetlerini eğlence yerine koymayın; Allah’ın size olan ni’metini ve size öğüt vermek için Kitap ve Hikmet’ten size indirdiklerini düşünün, Allah’tan korkun ve bilin ki, Allah her şeyi bilir.” Bakara, 2/231; “Ona Kitabı, Hikmeti, Tevrât’ı ve İncil’i öğretecek.” Âl-i İmrân, 3/48; “Allah, sana Kitabı ve hikmeti indirdi ve sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allah’ın sana lütfu, cidden büyüktür.” Nisâ, 4/113.

4 “Ey Yahya, Kitabı kuvvetle tut (Onun emirlerini uygula). (dedik) ve ona çocuk iken hikmet verdik.” Meryem, 19/12.

5 Meselâ bkz. “Allah ona (Dâvûd’a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti.” Bakara, 2/251; “Biz İbrâhim soyuna da Kitabı ve hikmeti vermiş ve onlara büyük bir mülk vermiştik.” Nisâ, 4/54; “Onun mülkünü güçlendirmiştik, kendisine hikmet (peygamberlik, yüksek bilgi, hakka bâtıldan ayırma, davaları çözme) ve açık, güzel konuşma (yeteneği) vermiştik.” Sâd, 38/20.

6 Bkz. “Hikmeti dilediğine verir: Hikmet verilen kimseye çok hayır verilmiştir. Bunu ancak sağduyu sahipleri düşünüp anlar(lar).” Bakara, 2/269.

7 Bkz. “Hikmetle ve güzel öğütte Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel biçimde mücadele et.” Nahl, 16/125.

kaydedilen (Bakara, 2/251) mülkün, siyâsî otorite (sultan), hikmetin ise nübüvvet olduğunu belirtmektedir (Taberî, 2001: IV/513-514).

Zemahşerî, Allah'ın dilediğine büyük bir hayır olarak verdiği hikmeti (Bakara, 2/269) "ilim ve amel uygunluğu" şeklinde yorumlamıştır. Ona göre âyetin devamından da anlaşılacağı üzere Allah'ın katında hakîm, ilmiyle amel eden âlimdir (Zemahşerî, 1998: I/500). Ancak bu yorum, müfessirin hikmeti nebevî bilgiden bağımsız bir bilgi ve davranış şekli olarak tanımladığı anlamına gelmemektedir. Zira kendisi, "*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütte davet et*" (Nahl 16/125) meâlindeki âyetle geçen hikmeti "gerçeği açıklayan, şüpheyi gideren delil, sahih ve muhkem söz" olarak tanımlamakta, bu âyetle hikmetle kastedilen şeyin doğrudan doğruya Kur'an olabileceğini söylemektedir (Zemahşerî, 1998: III/485).

Fahreddin Râzî de Kur'an'daki hikmet terimi üzerinde önemle durmuştur. Bakara sûresinin 269. âyetini yorumlarken Mukâtil b. Süleyman'ın eserine dayanarak hikmetin farklı anlamları olduğunu kaydetmekte, bu anlamların ortak yönünün ilim olduğunu, ancak doğruyu bilmenin yanında doğruyu yapmanın da hikmete dâhil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Râzî'ye göre Hz. İbrâhim'in, "*Rabbim, bana bir hikmeti ver ve beni Salihlerden eyle!*" anlamına gelen duasındaki (Şuarâ, 26/83) hüküm kelimesi, nazârî hikmete "*Ve beni sâlih kimseler arasına kat*" şeklindeki ifadesi de amelî hikmete delâlet etmektedir (Râzî. 1981: VII/72-73). Râzî gibi Taşköprizâde de bütün peygamberlerin gönderiliş amacının inanç konuları hakkında yakînî bilgiye ulaşmanın ardından huyların güzelleştirilmesini sağlamaya gayret etmektir demektedir. Ayrıca bütün elçi ve nebilere emredilen bu ilmin derecelerine ise Kur'an'da işaret edilmiştir dedikten sonra, Şuarâ, 26/83. âyetinin ilk kısmının nazârî gücün yetkinleştirilmesine, ikinci kısmının da amelî gücün yetkinleştirilmesine işaret ettiğini söylemektedir. (Taşköprizâde, 2014: 30)

"Eşyanın hakikatini bilme, güzel ve isabetli işler yapma" anlamındaki hikmet, Allah'ın yalnızca peygamberlere veya Müslümanlara bir lütfu değildir. Sonuçlardan sebeplere gidebilen tefekkür fiili esasen aklî bir yöneliştir; ancak doğru bilgiye ulaşan akıl sahibi, hikmete sadece kendi aklî başarısıyla ulaştığına inanırsa ona ulaşmasını mümkün kılan gerçek sebebi kavrayamamış, dolayısıyla hikmetten uzaklaşmış olur (Râzî. 1981: VII/73). Bununla birlikte hikmetin Kur'an'da "nübüvvet" manasına geldiği yerler de vardır⁸. Fahreddin Râzî, "*Allah ona (İsâ'ya) kitabı (yazmayı), hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğretecek*" (Âl-i İmrân, 3/48) meâlindeki âyetle ilgili olarak, hikmetin Tevrat ve İncil'den önce zikredilmiş olmasını, ilâhî kitaplara ait sırların ancak aklî ve şer'î ilimlerin kavranmasıyla öğrenilebileceğine bağlamakta, bundan kutsal kitaplardaki derin anlamların kavranabilmesi için hikmetin bir ön şart olduğu anlamını çıkarmaktadır (Râzî. 1981: VIII/59). Râzî ayrıca, "*Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütte davet et; onlarla mücadeleni en güzel şekilde yap*" (Nahl, 16/125)

8 Meselâ bkz. "*Allah ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti.*" Bakara, 2/251.

meâlindeki âyette geçen hikmeti “kesin delillere dayanan bilgi” şeklinde açıklamaktadır. Bu bilgilerle temellendirilmiş olan davetin hedef kitlesi Râzî’nin “araştırmacı hakîmler, hikmet sahipleri” dediği entelektüel zümredir (Râzî, 1981: XX/140-141). Zemahşerî gibi Râzî de Lokman’a verildiği bildirilen hikmetin⁹ ilim-amel uygunluğu olduğu görüşündedir (Râzî, 1981: XXV/146).

Fahreddin Râzî İbn-i Sînâ’nın “Uyûnü’l-hikme” adlı eserine yazdığı şerhte, insanın ulaşabileceği kemâlin, *nefsânî*, *bedenî* ve *ruhî* olmak üzere üç türlü olduğunu söylemektedir. Hikmet *nefsânî* kemalle ilgilidir. İnsanî nefsin ise bilen ve yapan olarak iki temel gücü vardır. İlkinin görevi doğruyu bilmek, ötekinin görevi bedeni doğru davranışlar istikametinde yönlendirmektir. Bilme gücü ölümden sonra da devam edeceğinden yapma gücünden daha üstündür. Bu gücün kemâlî tasavvur ve tasdik olmak üzere iki aklî fiilde kendini gösterir. Yapma gücünün kemali ise bedenî ifrat ve tefrite sapmasını engelleyecek şekilde itidalli davranışlar üzerinde olmasını sağlamaktır (Kutluer, 1998: XVII/507).

Müfessir Kurtubî de, hikmete verilen çeşitli anlamların, sonuç olarak Kur’ân veya Sünnet’e delâlet ettiğini belirtmektedir. “*Onlara kitabı ve hikmeti öğretir*” (Bakara, 2/129) meâlindeki âyetin tefsirinde hikmetin “kitabın doğru yorumu ve uygulanması” anlamıyla sünnet kavramına yaklaştığını söyleyen (Kurtubî, 2006: II/403) Kurtubî, Bakara sûresinin 231. âyetindeki hikmeti, “kitapta nas olarak bulunmayan şeyler hakkında Resûlullah’ın dilinden Allah’ın muradını açıklayan sünnet” şeklinde tefsir etmektedir (Kurtubî, 2006: IV/103). İbn-i Kesîr de hikmetin peygamberliğe hasredilemeyeceğini ileri sürerek, hikmetin, en yüksek beşerî tecellisi nübüvvet olan daha kapsamlı bir kavram olduğunu söylemektedir. Zira hikmetin peygamber olmayanlara da verildiği bilinmektedir (İbn-i Kesîr, 2000: II/471-472).

Âlûsî, Allah’ın dilediği kimseye verdiği hikmetin (Bakara, 2/269) nebîler hakîmi ve hakîmler nebîsi olan son peygamberin getirdiği şer’î bilgilere nisbeti içinde anlaşılması gerektiğini, Allah’ın verdiği hikmetin, Eflâtun, Aristo ve Câlînûs gibi filozofların yahut onların izinden gidenlerin görüşleri anlamına gelmeyeceğini belirtmektedir (Âlûsî, tsz.: III/41-42).

Son devir müfessirlerinden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır da, tefsirinde hikmetin açıklamasına geniş yer ayırmıştır. Ona göre kelimenin kök anlamı iyiliği elde etmeyi ve kötülüğe engel olmayı içerdiğinden *fayda* kavramıyla alâkası vardır. Öte yandan hikmet sebep kavramıyla da ilgilidir, fakat sebepten daha genel bir anlam taşımaktadır. Çünkü hikmet sebepten önce bulunabileceği gibi nihaî faydadan sonra da bulunabilir. Yani hikmet “sebebin sebebi” yahut “amacın sonucu” anlamına gelebilir. Bu çerçevenin dışındaki en genel anlamıyla hikmet “doğru bilgi ve faydalı iş” demektir. Ancak hikmet, nazarî bilgidan ziyade amelî bilgiye veya doğrudan doğruya amelin

9 “Andolsun biz Lokman’a, “Allah’a şükret!” diye hikmet verdik.” Lokmân, 31/12.

kendisine nisbet edilir. Nitekim hikmeti “sözde ve filde isabet” olarak tanımlayan âlimler kavramın bu yönüne işaret etmiş, aynı şekilde hikmeti “fıkıh” kelimesiyle karşılayan âlimler de ilim-amel bütünlüğünü kastetmişlerdir. Bu tespit, “*Allah kime hayır dilerse onu dinde fakih kılar*” (Buhârî, “İlim”, 10; Müslim, “İmâret”, 175) hadisinde geçen “tefakkuh” kelimesinin ilmî genişlik ve onunla tutarlı olabilecek ameli tutumu birlikte içeren anlamına da uygundur (Yazır, 1979: II/916-917). İlâhî bir lütuf olan insan aklının, hikmeti elde etmedeki rolünü de belirten Elmalılı, nazârî bilgilerin ahlâkî fiiller için gerekli olmakla birlikte yeterli olmayacağını, doğru bilginin hikmet vasfını kazanabilmesi için hayata geçirilmesinin şart olduğunu vurgulamaktadır (Yazır, 1979: II/924).

Hadislerde geçen hikmet kelimesinin Kur’ân’daki anlamları doğrultusunda çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. “*Hikmet müminin yitiğidir; onu bulduğu yerde alır*” (İbn-i Mâce, “Zühd”, 15; Tirmizî, “İlim”, 19) meâlindeki hadis Müslümanların, işlerine yarayan bilgiyi ve doğru sözü kimden ve nereden geldiğine bakmaksızın alabileceklerine işaret etmiş, bu durum dış kültürlerden uygun biçimde faydalanmaya meşruiyet kazandırmıştır. “*Şüphesiz bazı şiirler var ki hikmettir*” hadisi de (Buhârî, “Edeb”, 90; Tirmizî, “Edeb”, 69; İbn-i Mâce, “Edeb”, 41) Câhiliye şairlerini düşük karakterli olarak tanıtan uyarıya rağmen¹⁰ genel olarak şiirde hikmet aranabileceğini belirtmesi bakımından dikkat çekicidir (Kutluer, 1998: XVII/505).

Hiz. Peygamber (sav), Abdullah b. Abbas hakkında, “*Allah’ım, ona hikmeti ve kitabın te’vilini öğret!*” (Ahmed b. Hanbel, 1992: I/269; İbn-i Mâce, “Muḥaddime”, 11); diğer bir rivayete göre ise, “*Allah’ım, ona hikmeti öğret!*” (Buhârî, “Fezâ’i-lü’s-şâhâbe”, 24) diye dua etmiştir. İbn-i Abbas’tan da, “*Resûlullah bana hikmet verilmesi -yahut iki defa hikmet verilmesi- hususunda duada bulundu*” şeklinde bir rivayet gelmiştir (Tirmizî, “Menâkıb”, 42). İbn-i Abbas’ın sahâbîler arasında Kur’an tefsirinde otorite sayılması ile zikredilen rivayetler arasında ilişki kurulduğunda, bu hadislerde hikmetin “Kur’an’ın doğru anlaşılıp yorumlanması” anlamında kullanıldığı ortaya çıkar. (Kutluer, 1998: XVII/505)

ŞERH-İ AHLÂK-I ADUDİYEDE HİKMET KAVRAMI

İnsanı iyi olana yönlendiren, çirkin olandan alıkoyan hikmeti, temel huylardan sayan Taşkoprîzâde kavramı şöyle tarif etmektedir: Allah’ın yüce kitabında “*Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiş demektir*” (Bakara, 2/269) âyeti ile zikredilen hikmet, ilim ve davranışın toplamıdır. Hikmet, ilim ve davranışın toplamıdır tarifinde geçen ilimle kastedilen, varlıkları bizden kaynak-

10 “Şairlere gelince onlara da azgınlar uyar. Baksana onlar; her vadide şaşkın şaşkın dolaşırlar? Ve onlar yapmayacakları şeyleri söylerler. Ancak inananlar; iyi işler yapanlar; Allah’ı çok ananlar ve kendilerine zulmedildikten sonra (rakiplerine) üstün gelmeğe çalışanlar böyle değildir. Zulmedenler; yakında nasıl bir devrime uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir!” Şuarâ, 26/224-227.

lanmayan şeylerin, insanın gücü yettiği ölçüde araştırıldığı ilimlerdir ki bu, “*teorik felsefe*” olarak isimlendirilmiştir. Teorik felsefenin konusunun eylemden başka bir şey olması, onda eylemin niteliğinin araştırılmamasını gerektirmez. Aksine, tıp ve mantıkta olduğu gibi, bazen davranışın niteliği incelenirken doğa bilimi, matematik bilimler ve metafizikte olduğu gibi bu husus bazen de inceleme konusu olmaz. Davranış ile kastedilen ise, amellerin ve fiillerin insanın muktedir olduğu ölçüde gereği gibi yapıldığının incelendiği ilimlerdir ki bu da “*pratik felsefe*” olarak isimlendirilmiştir. Pratik felsefenin konusunun eylemler olması, onun araştırma yönünün, sadece eylemin niteliğiyle sınırlandırılmasını gerektirmez (Taşköprizâde, 2014: 32).

Taşköprizâde ayrıca hikmet kelimesinin ahlâk ilmindeki anlamını da şu şekilde aktarmaktadır: “İnsan aklının kemali olan hikmet, aptallık denilen tefrit noktasındaki reziletle, cerbeze denilen ifrat noktasındaki reziletin orta noktasıdır” (Taşköprizâde, 1985: I/311-312). Taşköprizâde, hikmetin gereğince olan devlet başkanının özelliklerinden birsinin de nazarî ve amelî anlamda hikmete sahip olmak olduğunu söylemektedir (Taşköprizâde, 2014: 224)

Taşköprizâde, ayrıca **hikmeti düşünme** gücünün **itidal hali**¹¹ olarak ifade etmektedir. Yakînî bilgilerin hakikatine varırken hikmet, kazanılması itibariyle bir tür eylemdir; hikmet, bizzat varlığa gelmesi itibariyle ise bilginin ta kendisidir. Dolayısıyla hikmet birinci itibarla mevcûdâtı nasılsalar öylece bilmek ve yapılması gerekeni yapmaktır. Allah’ın “*Allah, sana Kitabı ve hikmeti indirdi ve sana bilmediğin şeyleri öğretti. Allah’ın sana lütfu, cidden büyüktür*” (Nisâ 4/113) âyeti, hikmetin şanınin yüceliğine, aydınlatıcı bir delil oluşuna ve hükümlerinin sürekliliğine delalet etmektedir. İkinci cihet itibariyle hikmet, varlıkların sûretlerinin, nefiste meydana gelmesidir. Bu hususta âyette “*De ki: “Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”*” (Zümer, 39/9) buyurulmuştur. Bu noktada Taşköprizâde hikmetin bu itibarları hakkında Hz. Ali ve İmam-ı Gazâlî’den sözler naklettikten sonra hikmetin ifrat ve tefrit halini açıklamaktadır.

Hikmetin ifratı cerbezedir ve sahtekârlıktır. Buna ‘şeytanlık’ da denilir. Bunun örneği, fayda vermeyen nafil bilgilerin peşine düşmektir. Bu, yakînî bilgiler yerine kullanılan cedel, hilâf ve safsata gibi teorik bakımdan olabileceği gibi adi isteklere alet edilen kehanet, sihirbazlık ve iksir gibi pratik bakımdan da olabilir. **Hikmetin tefriti kalın kafalıdır**, bu, düşünme gücünde meydana gelip de sahibini iyilik ve kötülükten geri bırakan bir durumdur. Buna zihin tembelliği, ahmaklık veya saflık da denir, ama bu, yaratılıştan gelen saflık değildir. Aksine buradaki saflık, kasıtlı olarak oluşturulmuş saflıktır. Bunlar hakkında Allah Teâlâ, “*İşte onlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar*” (A’râf, 7/179) buyurmuştur. Cahillik ismi bunların hepsini kapsamaktadır (Taşköprizâde, 2014: 42-44).

11 Taşköprizâde Ahmed Efendi, şerhte memzûc tekniğini kullandığı, yani ana metnin ifadeleri ile kendi ifadelerini iç içe verdiği için, makale metnimizde asıl adı Asıl adı *Risâletü'l-ahlâk* olan ancak *Ahlâk-ı Adudiyye* diye meşhur olan eserde, İcî’nin metinleri, **kalın punto** ile yazılmıştır.

Bu aşamada Taşköprizâde nazarî gücün ifratının zemmedilmesi hakkında görüşleri değerlendirmekte ve yetkinlik ve yetkin kişiler hakkında bilgiler vermektedir. Hikmet hakkında bilgileri olmayan ve o yetkinlikleri bulunmayan bir grup, nazarî gücün ifratını övmüş ve onun ifratıyla kastedilenin kutsî akıl gücü olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki onlar kavramları tam anlamıyla çarpıtmışlardır. Çünkü nazarî gücün ifratıyla kastedilen kişiyi helak olmaya sürükleyebilecek yerlerde ve burhânla değil, ancak tecrübeyle bilinebileceği için hadde iltizâm gereken hususlarda nazar gücünün serbest bırakılmasıdır.

İnsanların yetkinliğini mecâzî olarak ele alan Taşköprizâde'ye göre hikmet olarak ifade edilen yetkinlik, nefsin bedenle birlikte iken metafizik bilgilere dalıp, yüce ve gerçek cevherleri mütalaa ettiği yetkinliktir. İşte bu, nazarî gücün meyvesi olan "ilme'l-yakîn" derecesidir. Burada "ilme'l-yakîn" derecesinin dışında iki derece daha vardır ki bu, ancak ender insanlara nasip olur. Bunların birincisi bedeni mutluluğa dayanmayandır, aksine nefs-i natıkanın bedenin elbiselerinden, duyuların örtülerinden ve beşerî kirlerden soyutlandığı, yüce bir haz ile nasiplenmiş olarak Mele-i Âlâ'ya mülâki olduğu bir derecedir. Bu "ayne'l-yakîn" mertebesidir. Bunların ikincisi de bedenî hazza dayanmayan bir derecedir, bu, ârifin zatından ve sıfatlarından ilişkisini kesip ulûhiyetin denizine ve derinliklerine dalması, kendi taayyününü ve varlığını yitirmesi, ama tahakkuk ve hüviyetini sürdürmesi esnasında ortaya çıkar. Bu da "hakka'l-yakîn" mertebesidir. İşte bunlar üç mertebedir. a) Birinci mertebenin mensupları râsih âlimler ve meseleleri tahkik seviyesine vardi-ran filozoflardır. b) İkinci derecenin mensupları iki kısımdır. Bunların b1) ilkine rûhânîlik baskın gelmiş ve aklın hükümranlılığı onlara hâkim olmuş, böylece duyuların gemi bu kimseyi çekmiş ve onu, mukaddeslik mertebesine yöneltmiştir. Dolayısıyla bunlar geçim derdiyle ve düzeni korumakla meşgul olmamışlardır. Bunlar mutasavvıf veliler ve müteellih filozoflardır, meczup bilgiler de bu zümredendir. b2) Diğer kısım ise bu makamda beşerî güçleri kullanabilmiş, amelî ve nazarî hallerinde dosdoğru Allah'a yönelmiştir. Aşırı derecede ruhânî huzurları ve sükûnetlerinin çokluğu sayesinde bunların güçleri, tümel meselelere ve tikel durumlara hâkim olabilmıştır. Bu nedenle de istidat sahibi eksik insanları yetkinleştirmeyi, serkeş ruhlu âsileri yola getirmeyi, adaletin temel ilkelerinin düzenlenmesini ve siyasetin yasalarını koymayı deruhte etmişlerdir. Bunların peygamberler ile [dinî ve dünyevî otoriteyi ellerinde tutan] devlet başkanlarıdır. c) Üçüncü mertebenin erbabı, birlik ehlidir, yani çokluk ve ikilik kirlerinden arınmış, mekân tutma ve mekânda olma alakalarından boşalmış, sevilenden ayrılma üzüntüsünü yaşamayan, talep edilen ve arzulanan bir şeyi kaybetme acısı çekmeyen

Allah ehlidir. Ne nimetlere ulaşma mutluluklarını artırır ne de musibetlere düşer olma canlarını sıkır, birbirine zıt olan bu şeyler onların nazarında eşittir, çokluklar onlarda birleşir. Onların katında en hakir olan şey dünya ve içindekilerdir. Dünyanın ne fânisine ne de bâkisine tutunurlar, ne geleceği beklerler ne de geçmişi dillerine dolarlar, aksine geçici dünyalıklardan yüz çevirirler. Onlara, “herhangi bir korku yoktur, onlar üzüntü çekmeyeceklerdir” (Bakara, 2/62) Onlar elinden kaçan şeylere üzülmeyiz, ellerine geçen şeylere de sevinmezler (Taşkoprîzâde, 2014: 50-52).

Taşkoprîzâde Ahmed Efendi şerhinde, mutluluğun ve yetkinliğin nasıl bir şey olduğunu, faziletli amellerin neler olduğunu öğrendiğine göre erdemlerin kısımlarını ve bölümlerini anlatmaya başlayalım. İffet, şecaat ve hikmet erdeminin çokça sonuçları vardır ve onların çeşitleri çokluk bakımından kuşatılamayacak ve sayı bakımından da sınırlandırılmayacak durumdadır dedikten sonra bu erdemlerin en bilinen ve en yaygın olanlarını saymıştır. Temel huylardan hikmetin alt şubeleri yedi tanedir (Geniş bilgi için bkz. Taşkoprîzâde, 2014: 64-72).

5.1- Zihin açıklığı. Bu **nefs-i natikanın** kıyasın öncüllerinden **aradığı sonucu**, sonuçlara ulaşmasını engelleyecek bir **karışıklığa** ve bocalamaya **düşmeksizin çıkarsama istidadıdır**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Allah kimin gönlünü İslâm’a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?” (Zümer, 39/22) Hz. Peygamber (sav)’de şöyle buyurmuştur: “Allah mahlûkatını bir karanlık içinde yarattı. Sonra üzerlerine kendi nurundan serpti. Bu nur, kimlere isabet ettiyse onlar hidayeti buldular, kimlere de isabet etmediyse onlar sapıtıldılar” (Tirmîzî, “İman”, 18) Seyyid Şerif Cürçânî’nin söylediğine göre, “zihin iç ve dış duyuları kapsayan güçtür” (Cürçânî, 1985:113), akıl ise iyi ile kötüyü ayırtıran güçtür. Bilmelisin ki zihin açıklığı, erdemlerden biri olduğuna ve her bir erdemin de iki tarafının olduğu ortaya çıktığına göre bunun da tefrit ve ifratı vardır. Şöyle ki, bunun tefrit tarafı, sonuçlara varma hususunda ya doğuştan gelen bir eksiklikten ya da sonradan böyle bir huy edinilmesinden dolayı nefiste meydana gelen kapalılıktır. İfrat tarafı ise hedef sınırının ötesine geçen zihin sıçramasıdır ki bu durumda hedef, zihnin vurduğu noktanın altında kalır ve zihin hedefin kendisine isabet etmiş olmaz. Bunun örneği, mahareti olmayan kimsenin düşünce ürettiğini iddia etmesidir (Taşkoprîzâde, 2014: 64).

5.2- Anlayış düzgünlüğü. Bu, **gerektirenden gerekene**, yani zihnin gerektirenin tasavvurundan gerekenin tasavvuruna **doğru bir şekilde geçiş yapmasıdır**. Taşkoprîzâde bu alt şube içerisinde Hz. Âli’nin, “Anlayışı olan kimse ilmin temeline iner” sözünü nakletmektedir. İnsan, “anlama” denilen ve bir şeyden diğerine geçme özelliğine sahip bir güç üzere yaratılmıştır. Bu güçten istenilen neticenin çıkmaması, zihnin esas itibarıyla neticeye hiç geçiş yapmamasındandır. Bu ise ya çocukluktan itibaren kavrayış aracından yoksun olma gibi bu işlevi sağlayan şartların olmama-

sından ya da sonradan ortaya çıkan aptallık gibi birtakım engellerin varlığından kaynaklanır. Bundan dolayı esasen anlayış, insanda doğuştan olan bir şeydir, anlayışa engel bir durumun olması ise bir afet sebebiyledir. “*Her doğan, fitrat üzerine doğar. Sonra, anne babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar*” (Buhârî, “Cenâiz”, 92) hadis-i şerifi, bu yargının doğruluğuna delildir. Hadiste geçen bu fitrat, “İslam fitratı” olsa bile bundan, ima yoluyla, anlayışın fitriliği de çıkarılabilir. Çünkü fitrat, anlayışın fitriliğini de gerekli kılar. Anlayış düzgünlüğü ortadır, bunun tefriti yavaş anlamadır; yani, geç kavramanın kişide meleke olmasıdır. Bunun ifratı yakini bilgide sağlamlıktan ve hükümlerde muhkemlikten yoksun bir şekilde hayal gücünün aşırıp kaçırma yoluyla süratli çalışmasıdır. Zamâne ulemasının çoğu bu durumu bir erdem sandığından dolayı bilginin husûle gelmesine engel olan böyle bir reziletle malûldür. Bu ise hayal gücünün süratli oluşuyla anlayış düzgünlüğünü ayırtıramadıklarından dolayıdır (Taşköprizâde, 2014: 66).

5.3- Zekilik. Bu, sonuçları çakma hızıdır. Yani zihnin, öncüllerden sonuçlara intikal etme süratidir. “*Onun yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir*” (Nûr, 24/35) âyeti, bu erdemle te’vil edilir. Bilinmelidir ki zekilik sezgiye yakındır ve hikmetin ikinci erdeminden (anlayış düzgünlüğü) daha özeldir. İkinci erdem ise birinciden (zihin açıklığı) daha özeldir. Dolayısıyla zekilik, kesinlikle birinciden daha özeldir. Bu erdem ortadır ve bunun tefriti geri zekâlılıktır. Geri zekâlılık ya sonlu ya da sonsuzdur. Geri zekâlılıktan kasıt, doğuştan gelen zekâ özü değil, aksine zihnin fikrî alıştırmalarla parlatılmamasından kaynaklanan kazanılmış geri zekâlılıktır. Zekiliğin ifratı, basiretsizlik sebebiyle hak dairesinden çıkmak, şeriatın yolundan sapmak ve yolunu kaybetmek demek olan sapkınlıktır. Bu, görünüşte bir fazlalık olsa bile gerçekte bir eksikliktir. Zira eldeki altıncı parmak gibi tamamlanmış bir şey üzerine gelen fazlalık bir eksikliktir. Bu, filozofların “ahmaklık kurtuluşa güdük kavrayıştan daha yakındır” sözünün özetidir (Taşköprizâde, 2014: 66-68).

5.4- Tasavvur tamlığı. Bu, eşyayı, onların hakikatlerini **nasılsalar o ölçüde incelemekten ibarettir.** Yani varlıkları, dâhil olan hiçbir şeyi dışarıda bırakmadan ve hariç olan hiçbir şeyi de dâhil etmeksizin araştırmaktır. Bu, mutlak anlamda hikmetin ikinci erdeminden (anlayış düzgünlüğü) daha özel, üçüncü erdemden ise daha genel bir erdemdir. Çünkü tasavvur tamlığı için zihnin hızlı intikali olmasa da olur, lakin zihnin hızı tasavvur tamlığına muhtaçtır, zira muteber olan geçerli intikaldir. Tasavvur tamlığı da bir erdem olduğuna göre onun iki tarafının olması kaçınılmazdır. Tefriti, düşüncenin hedefin bütününe kuşatmada yetersiz olmasıdır, bunun sebebi fitrî aklın hedefin tamamını ihata etmedeki kapasite yetersizliğidir. İfrat tarafı, fikrin hedeften ilave şeyleri düşünmeye yönlendirilmesidir, bunun sebebi ise zekânın güçlü bir şekilde akması ve ayırtıcı eleştirel gücün, hedefle ilgili olan ve olmayan şeyleri her aşamada beraberinde olan ve kendisine eşlik eden bilgilerden ayırtırmadaki yetersizliğidir (Taşköprizâde, 2014: 68).

5.5- Kolay öğrenme. Bu nefsin öğrenmeyi talep ettiği şeyi fazladan bir gayret göstermeden, ek bir külfete girmeden **idrak etmesidir**. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “İşte Allah, onların kalbine iman yazmış ve katından bir ruh ile onları desteklemiştir.” (Mücâdele, 58/22) Bu bir erdemdir ve dolayısıyla iki tarafı vardır. Tefriti, hedefe ulaşmanın kişiye neredeyse imkânsız olduğu ve ya zor geldiği şeklindeki zor öğrenmedir. Böyle biri, bir hedefe oku atan ancak güç eksikliği sebebiyle oku ulaştıramayan kimse gibidir. İfratı, zihnin ilke ve öncüllerin formlarını tespit etmeksizin sonuca gitmeye davranmasıdır, dolayısıyla hedefin ilkelerinin farkına varmadığından bu kişinin zihninde ancak zan hâsıl olur. Böyle biri, (bir kere) hedefe doğru koşup ulaşmış, ancak yoldaki işaretlere bakmadığı için başka bir keresinde o hedefe ulaşamamış kimse gibidir (Taşkoprîzâde, 2014: 70).

5.6- Hıfzetme. Bu, apaçık olarak bilinenler yoluyla değil de sonradan bir çabayla kavranılan sûretlerin korunmasıdır. Zira apaçık olarak bilinenlerin korunmasına hıfzetme denilmez. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Belleyici kulaklar onu bellesin diye” (Hâkka, 69/12). “İşte size vâdedilen cennet! Ki o, Allah’a yönelen, emirlerine riayet edenlere mahsustur” (Kâf, 50/32). Bu da bir erdemdir ve iki tarafı vardır; tefriti, hedef hususunda kendisinden faydalanılan suretlerin çıkarsanmasında gaflete düşmektir; ifratı ise asla fayda sağlamayacak şeyleri muhafaza etmeye çalışmaktır (Taşkoprîzâde, 2014: 70).

5.7- Hatırlama. Bu, hıfzedilen bilgilerin, yani korunmuş şeylerin hazır hale gelmesidir. Bu da bir erdemdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alır” (Bakara, 2/269) Bunun da iki tarafı vardır. Tefriti, gözetilmesi gereken önemli bilgilerin ihmaline sebep olan unutkanlıktır. İfratı, işe yaramaz idraklerle vakit kaybına yol açan bir uğraşıya girmektir. Hatırlama, mutlak anlamda hıfzetmeden daha özel, bir açıdan da hikmetin geri kalan erdemlerinden daha genel bir anlama sahiptir. Daha genel olması açıktır. Onun hıfzetmeden daha özel olması ise şundan dolayıdır; idrak edilen suretlerin zaptedilmesi, onların genel anlamda bilinmesi mesabesindedir, geri getirilmeleri de daha ayrıntılı olarak onlarla amel edilmesi mesabesindedir. (Taşkoprîzâde, 2014: 70).

Hikmetin bu yedi erdemi ile alakalı son olarak şunları söyleyebiliriz: Öncelikle idrak edilenleri nasılsalar öyle idrak etmek için bunu yapacak olan âletin sağlamlığı, sonra hedefin en iyi şekilde elde edilmesi gerekir. Bunların ilki birinci erdemdir (zihin açıklığı), ikinci zikredilen ise eğer hedefin tahsili kavram düzeyinde ise ikinci erdemdir (anlayış düzgünlüğü), hedefin tahsili tasdik düzeyinde ise üçüncü erdemdir (zekilik). Hedef bu ikisinden daha genel ise bu ya bir hedefin belirginleşmesi ve onun dışındakilerden ayırt edilmesi ile olur ki bu dördüncü erdemdir (tasavvur tamlığı), ya hedefin kolay bir şekilde elde edilmesidir ki bu beşinci erdemdir (kolay öğrenme), ya idrak edilen suretin hıfzedilmesidir ki bu altıncı erdemdir ya da tüm bu

suretlerle ilgilidir ki bu da yedinci erdemdir (hatırlama) (Taşkoprîzâde, 2014: 72).

Esasen hikmet şecaat ve iffet gibi orta melekelerle erdemler denilebilmesi iki şarta bağlıdır. Olmama ile ilgili birinci şarta göre sözü edilen **kötü bir amaç erdemlere karışmamalıdır. Ve diğer şart varlığa gelme ile ilgilidir.** Buna göre erdem **düşünme** ve fikir **olmaksızın yapılmalıdır. Zira bunlar sadece iyilik ve yetkinliktir**, yani böyle oldukları için yapılır, hariçten bir şey sebebiyle değil. İyilik ile yetkinlik arasındaki fark şudur: her bir varlık, haricindeki şeylerden kendisini ayırtıran bir özelliğe sahiptir. Bu özelliğin, o varlıkta mahallin tesirinden dolayı meydana gelmesi dikkate alınıyorsa buna iyilik, mahallin tesiri olmaksızın meydana gelmesi dikkate alınıyorsa buna da yetkinlik denir. Buna göre iyilik daha özeldir, çünkü o tesiri de içeren bir yetkinliktir. Her ikisi de hazla ilgilidir ki haz, insan tabiatına uygun olanın iyilik ve yetkinlik olması cihetinden idrak edilmesidir. Mutlak iyilik kendisi için tercih edilen ve başkası da kendisi için seçilendir ve o, her akıl sahibinin arzuladığı şeydir.

Akıl sahibinin yaptığı her fiilin yöneldiği bir amaç vardır ve bu amacın fiilden önce tasavvur edilmesi gerekir, aksi takdirde o fiil amaçsız bir fiil olurdu. Bu sebeple “düşüncenin başlangıcı davranışın sonudur” denilmiştir. Amaç, ya özü bakımından iyi olduğu için ya da kendisinden daha iyi bir şey için talep edilir. Birincisine mutlak iyilik denilir ki bu, gayelerin gayesidir, bütün mevcûdâtın varlığının gayesidir. İkincisi, göreceli iyiliktir ki bu, kendisi ile amaca gidilen şeydir. İyilik, bütün fertlerde tektir, çünkü türden kastedilen odur ve hiçbir hareket de ondan yoksun değildir. Mutluluk da iyiliktir, ne var ki mutluluk, ferdin irâdî hareketle kendisi için mümkün olan ve ilk istidadına uygun olan yetkinliğe ulaşmasıdır. Dolayısıyla her bir ferdin mutluluğu diğerlerinin mutluluğundan başkadır. Oysa iyilik, bütün fertler için ortak- tır. (Taşkoprîzâde, 2014: 60).

Hikmet ve alt şubelerini geniş bir şekilde zikreden Taşkoprîzâde, hikmet erdeminin nitelik yönünden sapması hakkında da bilgi vermektedir.

Hikmet erdeminin nitelik yönünden sapması âlimlere küstahlık yapmak ve be-yinsizlerle didişmek için bilgi öğrenen kimsenin durumu gibidir. Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur; “*Kim ilmi sırf âlimlerle boy ölçüşmek, cahillerle münakaşa etmek (onları susturup ilmini göstermek) ve insanların teveccühünü kazanmak için öğrenirse, Allah onu cehenneme koyar.*” (Tirmîzî, “İlim”, 6) “*Kim, kendisiyle Allah’ın rızası talep edilecek bir ilmi, dünyalıklara kavuşmak niyetiyle tahsil ederse, kıyamet günü cennetin kokusunu bile alamaz.*” (Ebû Dâvûd, “İlim”, 12) Bilinmelidir ki ilim ve hikmet başka bir erdemle kıyaslanamayacak erdemler ise de bunlar halisâne bir niyet ve gönül temizliği şartına bağlıdır. İlim ve hikmetin en yücresi, bunu mârifetullahı ve O’nun katına yakınlaşmaya vesile kılmadır; en düşüğü ise nefsin onu, mârifet ve bilgilerden haz duyduğu için tahsil etmesidir. Bu ikisinin arasında sonuna varılamayacak kadar derece vardır. Bu zamanın ilim talebelerinin çoğunda

olduğu gibi ilim ve hikmetin şöhret ve gösteriş için ele geçirilmesine gelince; cedel ve münazara ehlinde pek çok kimseyi görmekteyiz ki bunlar, bu ilimlerin meselelerini yakînî bilgiye varmak ve hakikati kavramak için değil, (sırf onları) devşirmek ve taklit etmek için ediniyorlar. Bunlar bu meseleleri araştırıyor ancak faydalanamıyorlar, çünkü o meselelerde yakîn üzere değiller, aksine onların tahkik adına yaptıkları tek şey tahmindir.

Sen onlardan birini yoksunu olduğu halde hikmetli nutuklar atarken, meclislerde fesahatleriyle insanları hayran bırakmak için yüksek sesle konuşurken ve sırları anladığını küstahça iddia ederken görürsün. Bilgisi kıt bir kimse muhtemelen, onun yaptığı anlatımın güzelliğini, sözünün akıcılığını, meseleyi veciz bir şekilde sunuşunu görünce derin bir âlimle karşılaştığını zanneder. Hâlbuki o, kalplerinde olmayanı dilleriyle söyleyenler gibi geveze ve zırvalık yapandan başka biri değildir, bunlar kıl ü kâl ile övünürler, amaçları her hâlükarda hasmı susturmaktır. Hak libası giymiş şüphelerin, isabetli ve doğru gibi görünen hayallerin vehmini kapladığı, düşüncesinde bocalayan, işinde şaşkınlığa düşen kimseler de böyledir. Allah onların sayılarını ülkelerde eksik eylesin ve kullarını onlardan kurtarsın. (Taşköprizâde, 2014: 54-56).

SONUÇ

“Taşköprizâde Ahmed Efendi ve Hikmet Yorumu” başlıklı makalemiz neticesinde ulaştığımız sonuçları şöyle özetleyebiliriz.

Felsefe ve düşünce geleneğimizin büyük ustalarından birisi, Osmanlı ulemâsının ideal âlim modelini oluşturan Adudüddin İcî, diğeri de klasik Osmanlı düşünce dünyasına damgasını vuran, İslâm ahlâk düşüncesinin zirve metinlerinden *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*'yi te'lif eden ilim adamı, Taşköprizâde Ahmed Efendi'dir.

Hikmet kavramı Kur'an'da, “kitap”, “mülk”, “hayr”, “âyet”, “mev'ıza” gibi kelimelerle birlikte kullanılmıştır. Bu kelimelerin Kur'an'da hikmetle birlikte kullanılması, hikmetin hangi anlama delâlet ettiği hususunda çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kavram değişik dönemlerde, kelam, fıkıh, tasavvuf gibi farklı disiplinlerce farklı ele alınmıştır. Kavrama, sözlük anlamı dışında ıstılâhî olarak, “Kur'an tefsiri”, “Kur'an ilmi”, “Nübüvvet” “Kur'an'da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler”, “Anlayış ve ilim anlamında hüküm”, “Kur'an” gibi farklı anlamlar verilmiştir. Müfessirlerimiz de hikmet kavramını, “ilim ve amel uygunluğu”, “söz ve fiilde isabet”, “kitabın doğru yorumu ve uygulanması” “kesin delillere dayanan bilgi” gibi çeşitli şekillerde yorumlamışlardır.

Taşköprizâde Ahmed Efendi *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye* isimli eserinde, secaat, if-fet, adalet ve hikmet gibi erdemleri, ahlak ilminde temel faziletlerden kabul etmektedir. Taşköprizâde, insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyan

hikmeti, temel huylardan saymaktadır. Kavram Taşköprüzâde tarafından düşünme gücünün itidal hali olarak ifade edilerek, ilim ve davranışın toplamı kabul edilmektedir. Ahlak ilminde melekelerin *ifrat*, *tefrit* ve *itidal* tarafı bulunduğu gibi alt şubeleri de bulunmaktadır. Hikmetin de bu anlamda, “*zihin açıklığı, anlayış düzgünlüğü, zekilik, tasavvur tamlığı, kolay öğrenme, hıfzetme, hatırlama*” gibi alt şubeleri bulunmaktadır.

Hikmet kavramının itidal halinin insanda meydan getireceği hal, erdemli olmaktır, yetkinliktir. Çünkü doğru davranışın ne olduğunu bildiği halde, ahlâkî yanlışı seçen insanların varlığı, doğru olan şeyin bilgisinin, onu yerine getirmek için gerekli olsa da, yeter-sebep olmadığını gösterir. Erdemli ve kâmil bir insan, hikmet, şecaat ve iffet gibi erdemlerin, kendisinden, zorlamayla değil doğal olarak çıktığı, bunları başka hiçbir şey için değil, özleri gereği iyilik olduğu için yapan kişidir.

Bir geleneğe dayanmayan fertler veya toplumların, gelecek inşa etmesi mümkün değildir. Bu açıdan hem İslam, hem de Osmanlı düşünce tarihine farklı açılardan bakma ihtiyacı, her geçen gün kendini daha da hissettirmektedir. Bu tür çalışmalarla, Taşköprüzâde ve onun gibi onlarca Osmanlı ulemasının çalışmalarını ortaya çıktıkça, çok daha farklı değerlendirmeler, tasnifler yapmak durumunda kalacağız. Ama önce o mirası ortaya çıkartmamız, neye sahip olduğumuzu görmemiz gerekmektedir. Bu çalışmanın İslâm ahlâk düşüncesi ve Osmanlı dönemi İslâm düşüncesi çalışmalarının anlaşılmasına mütevazı bir katkı sunmasını temenni ediyorum.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. “Kur’ân ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD). c.10, sy., 19-20, 2012.
- Abdülbâki, Muhammed Fuad. *Mu’cemü’l-Müfrehes li elfâzı’l-Kur’âni’l-Kerîm*. İstanbul: Mektebetü’l-İslâmiyye, 1982.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Âlûsî, Ebu’l-Fazl Şihâbuddîn Mahmud. *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Seb’ul-Mesânî*. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-‘Arabî, tsz.
- Arıcı, Mustakim. Giriş: *Taşköprizâde ve Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiye’si*. İstanbul: 2014.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîhi Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Curcânî, Seyyid Şerîf. *Et-Ta’rifât*. Beyrut: Mektebetu Lübnân, 1985.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Erdem, Hüsamettin. “Ahlâk-ı Adudiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul 1989.
- Görgün, Tahsin. “İcî Adudüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2000.
- İsfehânî, Ebi’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Rağîb. *El-Müfredât fî Garîbi-l-Kur’ân*. Thk. Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Dârü’l-Mârifet, tsz.
- İbn-i Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*. Thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed [v.dğr.]. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn-i Mâce, Muhammed b. Yezid. *Sünenü İbn-i Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- İbn-i Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü’l-Arab*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: 1408/1988.
- İçöz, Elzem. *Taşköprizâde’nin Şerhü Ahlâk-ı Adudiyye Adlı Eseri*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: 2007.
- İpşirli, Mehmet. “Taşköprizâde Kemâleddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2011.
- Kara, Mustafa. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1998.
- Karasakal, Şaban. “Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin Ahlâk-ı Adûdiyye Şerhinde Geçen Âyetler ve Yorumları”. *Uluslararası Taşköprü Pompeiopolis Bilim Kültür ve Sanat Araştırmaları Sempozyumu*. İstanbul: 2017.

- Koca, Ferhat. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1998.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed Ensârî. *El-Câmi ‘li-Ahkâmî’l-Kur’ân*. Thk. ‘Abdülmuhsîn et-Turkî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006.
- Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1998.
- , “Miftâhu’s-sa’âde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2005.
- Mukâtil b. Süleymân. Ebü’l-Hasen Beşîr el-Ezdî. *El-Vucûh ve’n-Nezâ’ir fî’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, Thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Bağdat: 2006.
- Müslim b. Haccac. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Özcan, Abdulkadir. “eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2010.
- Özervarlı, M. Sait. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1998.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu’l-Ğayb*. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Süruri, Ahmet. *Taşköprüzade’nin Meâlim’i ve Kelami Görüşleri*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: 2011.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi ‘u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. Thk. ‘Abdülmuhsîn et-Turkî. Kahire: Dâru Heçr, 2001.
- Taşköprüzâde, İsmâüddin Abü’l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halîl. *Eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye fî ‘ulemâ’i’d-Devleti’l-Osmâniyye*. nşr. Ahmed Suphi Fırat. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. İstanbul: 1985.
- , *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâde fî mevzû’âtî’l-‘ulûm*. Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1985/1405.
- , *Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye*, Metin: Elzem İçöz-Mustakim Arıcı, çev., Mustakim Arıcı, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Tirmîzî, Muhammed b. İsa. *Sünenü Tirmîzî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Türker, Ömer. Sunuş Yazısı: Taşköprüzâde Ahmed Efendi. *Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye*. İstanbul: 2014.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Taşköprüzâde Ahmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 2011.
- Yazar, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *El-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*. Thk. ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd [v.dğr.]. Riyad: Mektebetü’l-‘Ubeykân, 1998.